

ISBN 978-86-82873-21-1

ЗБОРНИК ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

I

ПОСВЕЋЕНО ДР ДРАГУ ЋУПИЋУ
ПОВОДОМ 75-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома,
дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Слободан Реметић, редовни члан АНУРС, др Стана Ристић,
научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:

Срето Танасић

БЕОГРАД

2008

ISBN 978-86-82873-21-1
УДК 811.163.41(497.16)'282.3
811.163.41(497.16)'367.7
2008.

СТАНА РИСТИЋ, Београд

РЕЧИ СА НЕГАЦИЈОМ У ДИЈАЛЕКАТСКОМ РЕЧНИКУ ЗАГАРАЧА

У раду су на корпусу дијалекатског речника Загарача, аутора Д. и Ж. Ћупића, показане опште семантичке и прагматичке карактеристике негираних префиксала, као и продуктивност овог творбеног типа у старим црногорским говорима, чиме се они не разликују од других штокавских говора и савременог српског књижевног језика у стабилној и најновијој фази развоја.

Кључне речи: негирани префиксали, лексичка негација, загарачки говор, штокавско наречје, српски језик.

1.0. У овом раду настављамо истраживање лексичке негације, започето у више радова наведених у литератури. Циљ нам је да испитамо статус негиране лексике дијалекатског, загарачког говора у односу на негирану лексику српског књижевног и народног језика представљену у речнику САНУ (исп. Ристић 2004: 147–158) и у односу на најновију негирану лексику из корпуса нових речи Ђ. Оташевића (в. Ристић 2008).

1.1. Пошло се од чињенице да негирана лексика говора Загарача припада старијем слоју српског језика, јер се сам тај говор у Речнику одређује као староцрногорски зетсколовћенски. Речник тога говора, који су урадили Драго и Жељко Ћупић (Ћупић Д. и Ж. 1997), према речима ових аутора у *Уводу*, представља диференцијални речник у односу на стандардни језик, што иде у прилог идеји о проширивању истраживања насловљене проблематике на различите типове корпуса, и то како на хронолошкој тако и на просторној равни српског језика. Тим пре, што аутори наглашавају да у њиховом речнику преовлађује стари лексички слој са мањим бројем новијих речи, затим део опште стандардне лексике и народних говора са циљем, како аутори образлажу, „да би се видио систем лексичких односа, систем именовања и размишљања“ (нав. дело: XVI).

1.2. Фонд Речника од око 10.000 речи садржи и варијантну лексику, а представља и стилску и нормативну раслојеност лексике загарачког

говора, што се види на основу већег броја наведених квалификатора, као што су: архаизми, аугментативи, деминутиви, жаргонизми, застарела лексика, књишка лексика, ономатопеичне речи, пејоративи, хипокористици, шатровачке речи и фигуративна значења (нав. дело: XIX–XX). Уз списак у *Уводу* нису дати критеријуми издиференцираности лексике, као ни основни корпус у односу на који је та стилска раслојеност одређивана.

1.3. Негирана лексика, међутим, углавном није маркирана, што би требало да значи да припада истом неутралном лексичком слоју и по нормативним и по стилским критеријумима, па је и та чињеница била изазов за њено истраживање и у овим доменима.

2.1. Број лексема са префиксом *не-* није занемарљив у односу на целокупни број речи у Речнику,¹ а већина лексема, без обзира на врсту речи, везана је за социјалну сферу, за човека. И у овом корпусу, као и у другим поменути корпусима, који су предмет нашег ранијег и садашњег истраживања,¹ показало се да негиране лексеме носе велики прагматички и стилогени потенцијал, и то не само оне које припадају социјалној сфери него и оне које означавају реалије ван те сфере. Наиме, осим значења негације све оне реализују значење и у семантичком пољу оцене са негативном конотацијом, па се могу сврстати и у експресивну лексику. Међутим, за разлику од негираних лексема општег лексичког фонда српског језика које су у свом централном делу углавном антрополошки конципиране и носе печат шире друштвене заједнице и неког универзалног, заједничког искуства, негиране лексеме загарачког говора више су егоцентрички конципиране и носе печат уже, патријархалне заједнице у којој се критеријуми за позитивну односно негативну оцену заснивају на обичајној моралној и индивидуалној прагматичкој/естетској норми, нормама којима су уређивани породични односи и однос према реалијама из непосредног окружења и личног искуства.

2.2. Тако у корпусу негираних речи загарачког говора преовлађују оцене односа појединца према члановима уже заједнице односно оцене његових поступака и понашања, које су углавном лично обојене. Број негираних лексема са општим етичким оценама је знатно мањи.

2.3. У Речнику су за већину негираних лексема нађене и ненегиране лексеме које су им у основи, што значи да би се за творбени тип с префиксом *не-* могло рећи да је продуктиван у загарачком говору. У основи негираних лексема су махом речи са позитивним а ређе са неутралним значењем, али је евидентно да оне поред значења негације садржаја/својства појма у основи реализују још нека значења карактеристична за творбени тип негираних префиксала.²

¹ Исп. Ристић 2000: 223–233, 2003: 195–206, 2004: 147–158, 2004а: 99–110 и 2008.

² О значењима негираних префиксала у савременом српском језику в. Ристић 2008.

С обзиром на наведене карактеристике, негирана лексика дијалекатског корпуса у раду представљена је у две групе.

Негиране речи из социјалне сфере

3.1. Најстаријем слоју лексике припадају негирани префиксали: *небраї̄*, *нечоек* (*нечојсї̄во*), *несој* и деривати: *несојче*, *несојлук* и прил. *несојски*.

Именица *небраї̄* 'лош брат'³ припада старом слоју општег лексичког фонда српског језика из породичне сфере (типа *немајка*, *незеї̄*, *несин*), негираним именицама којима се исказује негативна оцена и неправдоподобно својство појма у основи (исп. Ристић: 2003: 195–206, 2004: 147–158 и 2004а: 99–110), као у примеру:

(1) Да нијесу *небраћа*, дошли би да ти помогну.

Општу етичку негативну оцену илуструју примери творбеног гнезда негиране лексеме *не̄сѓ̄ј* 'онај који се лоше понаша, који је лоше сорте, лош карактер'; *не̄сѓ̄јче* и *несѓ̄јче* 'дијете несој, немирно и несташно дијете које уз то воли да подвали'; *несојлук* 'несојско, непримерено понашање' и *несојски* прил.

(2) И отац и ђед су му били *несоји*. (3) Не дружи се с онијема *несојима*. (4) Ако ми још јед'мпут пуштите ту *несојчаг* у лозе и у грожђе, ја ћу се ш њима јакат; (5) Каква су она *несојчаг* онога вашега комшије; (6) Пун је *несојлука*. (7) Немоте чињет какве *несојлуке*!

Део речничке дефиниције '(онај) који је лоше сорте', непримерено употребљен и за човека уместо '(онај) који је лошег порекла, који је од лошег рода, племена', примерен је у случајевима када се именица *несој* употреби у експресивној функцији за животиње, као у примеру:

(8) Ове двије нијесу козе но *несоји*.

Исто значење имају негирани префиксали *не̄чоек* 'мушка особа лошег морала, нечовјек'; *не̄чѓ̄јсї̄во* 'нељудскост, нечовјештво', као и негирана именица која припада новијем лексичком фонду *не̄каракї̄ер* (нема им. *каракї̄ер*) 'особа неморалног понашања, особа која се лоше понаша', што показују следећи примери:

(9) Е, *нечоек* био, ако ми не платиш ово! (10) Ми се фалимо чојством, а и *нечојсї̄ва* није мање. (11) То је *некаракї̄ер* ... свашто би учинио.

3.2. Веома старом лексичком слоју припадају негирани префиксали из сфере народног веровања и обичаја којим се еуфемизирају зле нат-

³ Негиране речи наводе се углавном у акценатском лику и са значењима како су даје у Речнику, с тим што је мали број дефиниција скраћиван или у мањој мери модификован у складу са инваријантним значењем потврђеним у примерима. Уз негиране облике у загради су навођени основни облици и/или деривати.

природне силе или реалије из стварног света које за човека представљају велику стварну или симболичку опасност (исп. Ристић: 2004а: 99–110), као што су: *некрс*, -сти ж и -ста м 1. 'ђаво, сатана, вампир', 2. 'некрштено дијете'; *нејоменџик* 'вук' и *нејоменџица* 'змија'.

(12) Срела га је некаква *некрс* на Комуницу и полудио је; (13) *Некрс* се не копа у гробље но поред њега.

3.3. Напоредо са чојством у црногорској средини истицало се јунаштво, чиме се на бојном пољу стицало и обезбеђивало часно, и то не само себи и својим потомцима него и свом племену. Одсуство храбрости и кукавичлук жигосани су различитим погрдним именима, међу којима је и негирана сложеница: *немрчијушка* и *немрчијушка* 'кукавица, страшљивац; немужеван човјек; (уп.) безметковић':

(14) У наше братство није било *немрчијушка*. (15) Ништа горе од *немрчијушке*.

3.4. Значење негирања садржаја основног појма реализују именички префиксали *нејовор* и *незбор* 'вербални сукоб, неговорење, свађа'. Они садрже и негативну оцену, с обзиром на то да се односи свађе и заваде перципирају као непожељни у свакој заједници, па и загарачкој, што показују и примери:

(16) Има више от по године откако смо у *нејовор*, не знам ни данас око часа се посвадисмо. (17) У *незбор* су они одамно.

3.5. Негативна оцена, заснована на естетским критеријумима и егоцентрички конципирана, тиче се углавном изгледа, уредности и сл., а исказује се следећим негираним префиксалима *нечишница* 'нечиста жена', *нећемуран* 'малешан, слабашан, нејак, неугледан, неспретан; неопран'; *незрайан* (*незрайно*); *несмајан* (*несмајано* прил.) 'неспретан, груб, неуглађен; гломазан':

(18) Такве *нечишнице* моје очи нијесу виђеле, све јој је глибаво у кућу.

(19) За косидбу изаберите здраве и снажне момке, а не ове *нећемурне*. (20) Оно Спасојево момче је нешто *нећемурно*. (21) Оженио се једном малешном, *нећемурном* женицом. (22) *Несмајана* му је, некако она жена.

3.6. Негативна оцена нечијег лошег стања, неповољних прилика, па и погођеност злом судбином, лошом срећом и сл., исказује се следећим негираним префиксалима: *несрејњик* (*несрејњица*, *несрејњи*), *невољник* 'онај који је у тешкој ситуацији; онај који је слабашан, нејак (физички и духовно)'; *нејач* зб. 'чланови породице или села који не могу привређивати, који не могу опстајати без помоћи других'; *нејачица* 'слабашна скупина'; *немаишина* (*немаишина*) 'онај који нема, сиромаш'; *неиличан* (*иличан*) 'који нема среће'; *невдља* 1. 'непријатност, незгода, несрећа'; 2. фиг. 'слабашан човјек, слабић'; *неврајшак* 'неповрат, невоља, несрећа, трагедија, свршетак'.

(23) Било је нас *невољника* из Црне Горе у та логор доста. (24) С овом *нејачи* смо бљежали ус та брда. (25) Вазде су били *нејачица* и сви су на њих погонили. (26) Ово ођен су све *немаоци* голи, сиротиња пука; (27) Боље је бит сиромашан но *нејаличан*. (28) Нашла ме *невоља*. (29) Рече ли ти што она *невоља*? (30) Све је обрнуло на *невраћак*. (31) Бог му *невраћак* наредио!

Са становишта патријархалног морала и односа према жени који је у интимној, супружанској сфери био табуизиран, занимљива је употреба негираног придева *нејака* 'која је у другом стању, трудна', маркирана квалификатором „застарело“, јер показује табуизираност породилске улоге жене и самог стања трудноће.

(32) Је ли још *нејака* она Владава жена? *Нејака* је, вели, већ трећи мјесец.

Наведени негирани префиксали којим се исказује одсуство садржаја појма у основи лишени су негативне конотације јер исказују солидарност типа саосећања, сажаљења, емоција карактеристичних за патријархалну заједницу, у којој су тешки материјални услови и друге невоље били честе појаве, које се нису могле отклањати непосредно, поступцима или понашањем појединца, него су се моралне норме задовољавале наведеним емотивним реакцијама.

3.7. Осим именица којима се на непосредан или посредан начин исказује солидарност односно одсуство солидарности и друге негативне особине, велику групу речи чине придеви и прилози, често истог творбеног гнезда као и именице. Њима се карактеришу различите негативне моралне и психичке особине, понашање и поступци.

Тако су се и у овом лексичком сегменту преко односа појединца према другима у заједници одразили још неки видови морала у племенском и патријархалном начину живота ранијих времена у Загарачу. Репертоар негираних лексема показује које су људске особине и понашање били најподложнији негативној оцени. То су, као и код именица, пре свих, безосећајност и одсуство солидарности, што показују следећи примери: *неболѣћ* и *неболеће* (према *болећ*) 'груб, недобродушан, зао; који није доброг срца'; *непуноручан* (према *пуноруч*, *пуноручан*, *пуноручно*) 'недарежљив, неиздашан, нечазбен, шкрт'; *неучињен* (према *учињен*) 'који не жели да учини, да помогне другима, тврдица'; затим *недружewan* (према *дружewan*).

(33) Болесан је Јован, а сва су му чељад *неболећа*, ниједно да се окрене на њега и да га чим понуди; (34) *Неболеће* ће га они држат, знам ја то; (35) Некако су *непуноручни*, никога не понуде; (36) Жена му је *непуноручна*; (37) Нијесам знава с Станиша онако *неучињен*, не би да Богу тамјана.

3.8. Негативној оцени је подложен и однос према раду, као и психичке и физичке особине, способности појединца, што показују следе-

ћи примери: *нѣваљѣс* (према *ваљас*) 'који није довољно способан у физичком смислу; непредузимљив'; *незајрѣшан* (према *јреша*), 'који није од користи, који је лијенштина; некућеван' (према *кућеван*); *незнавѣн* (према *знавен*) 'непаметан, незрео, приглуп', 'непознат, неугледан'; *незајрѣшко* (*незајрешник*, *незајрешница*) 'лијенштина, нерадник'; *неумјѣшћина* и *неумљѣшћина* 'неумјешност, неспретност'; *нѣскојѣс* (*нескојѣсан*) (према *скојѣс*) 'неспособност, тјелесна слабост, немоћ'; *незнавѣњк* (*незнавѣњача*) 'непаметна особа, особа која мало зна'; *нѣјѣк*, *некадар* (*некадро*) 'слабашан'; *невљѣца* 'ситна слабашна особа (обично мушка), слабић, јадов'; *неваљѣчко* (хипок.) 'слабашна особа, нејака и неснергична особа (обично о дјетету)'; *нејѣслух* (према *јѣслух*) 'непослушан'; *нејѣкѣрник*, *нејрѣјворан* (према *јрѣјворан*) 'тврдоглав, непослушан; непокорна мушка особа'.

(38) *Неваљасћи* су ка работници, ништа од њих. (39) *Незнавено* је оно дијете; (40) Пошљи ми неко које ће ми помоћ, немо ми шиљат онога *незајрешка*; (41) Од *неумљешћине* је прокоцка све. (42) Грђа је *неумјешћина* от сваке болести. (43) Одамно ме држи *нескојѣс*, не мрдам ис куће; (44) Они *неваљѣчко* Илин се показа прави јунак. (45) Оћеш ли моћ с овим *неваљѣчком* то покосит? (46) Добар је но *невољѣца*, мала је фајда од њега. (47) Вишега *нејѣкорника* од њега није сам гледала.

Негиране речи за означавање реалија ван социјалне сфере

4.1. Ван социјалне сфере негирани префиксали у загарачком говору нису бројни и реализују различита значења. Значење негације реализују примери: *нејѣодесан* (прил. *нејѣодесно*) (према *јѣодесћи*), *незабрѣкнући* (према *забрѣкнући*) 'расушен (о дрвеној посуди)'; *нѣсјѣор* 'који не траје дуго':

(48) *Несјѣора* им је обућа, не могу им цревље ни по мљесец дана.

4.2. Међутим, негиране лексеме јављају се и као номенклатурне јединице, па имамо примере: *нѣвјѣд* 'ситан инсект, скоро провидан, дању се не види, уједа попут комарца'; *нѣрѣс*, -ста 'дрвеће, жбуње и сл. што споро расте, или не расте'; *нѣрѣд* 'неродица, слаб род (особито воћа)'; *невјѣћелица* (према *вићелица*) 'мрак, тама, вријеме када се не види ништа, ноћ'; *нѣчјѣс*, -сти 'нечистоћа у унутрашњости ране или уопште у унутрашњости нечега; измет'.

(49) Све је оно *нерас*, неће да мрдне. (50) Уфатио је ове старе лозе *нерод*. (51) Не можете по *невићелици* одит бес фењера. (52) Ижљгло ми је *нечисћи* из ове ране. (53) Оперти ти *нечис* од мачке.

- Ристић 2004а, Ристић С., Још нека запажања о негацији и негираним именицама, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане 33/1*, Београд, 99–110.
- Ристић 2008, Ристић С., Неке најновије појаве у развоју лексике српског језика (на примеру твореница са префиксима *не-* и *анти-*), *Научни сасијанак славистија у Вукове дане 38/1*, Београд, рад у штампи.
- Стевановић 1975, Стевановић М., *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.

Стана Ристич

СЛОВА С ОТРИЦАНИЕМ В ДИАЛЕКТНОМ СЛОВАРЕ ЗАГАРАЧА

Резюме

В настоящей работе используется корпус диалектного словаря Загараца (Черногория), авторами которого являются Драго и Желько Чупич. На основании этого материала автором определяется старина и территориальная распространенность словообразовательного типа с префиксом *не-*, т. е. лексического отрицания в старых черногорских говорах штокавского наречия. На основании семантического и прагматического анализа автор данной работы пришел к выводу, что продуктивность этого словообразовательного типа в говорах Загараца, а также на всей территории штокавского наречия сербского литературного и народного языка, может послужить подтверждением наличия лексического отрицания и ее конкурентного отношения к синтаксическому отрицанию на функционально-стилистическом и прагматическом уровне.